

Universitatea "Alexandru Ioan Cuza" din Iași

Școala doctorală a Facultății de Istorie

**PARTICULARITĂȚI ALE RITUALURILOR
FUNERARE DIN PERIOADA TIMPURIE ȘI
MIJLOCIE A EPOCII
LA TÈNE ÎN BAZINUL CARPATIC REFLECTATE
PRIN
DEPUNEREA UNELTELOR ÎN MORMINTE.**

-Rezumat al tezei de doctorat-

COORDONATOR:

Prof. univ. dr. Lucrețiu MIHĂILESCU-BÎRLIBA

DOCTORAND:

Andrei-Valentin GEORGESCU

**IAȘI
2020**

CUPRINS

Introducere	1
Capitolul 1.Premisele cercetării	9
1.1 Istoricul cercetării	9
1.2 Metodologia ceretării	11
1.3 Arheologia funerară a epocii La Tène în Bazinul Carpatic	14
Capitolul 2. Foarfecele	17
2.1 Foarfecele în mormintele protoistorice din Europa	17
2.2 Analiza morfologică a foarfecelor din Bazinul Carpatic	21
2.3 Analiza contextuală a foarfecelor	24
Capitolul 3.Bricele	32
Capitolul 4.Bricegele	42
Capitolul 5.Cuțitele pentru tăierea ofrandei	49
Capitolul 6. Depunerile de „pietre pentru ascuțit”	57
Capitolul 7. Depunerile de ustensile pentru toaletare	65
Capitolul 8. Uneltele pentru producerea și prelucrarea textilelor	72
Capitolul 9. Mormintele cu depuneri de unelte meșteșugărești	83
9.1 Meșterii în societățile pre- și protoistorice	83
9.2 Mormintele cu unelte de metalurg	85
9.3 Mormintele cu unelte de pielar	88
9.4 Mormintele cu depuneri de topoare	91
Capitolul 10. Mormintele cu depuneri de unelte „speciale”	96
Cosiderații finale	104
Capitolul 11. Repertoriul descoperirilor de unelte și ustensile în contexte funerare din La Tène-ul timpuriu și mijlociu în Bazinul Carpatic	112

11.1 Foarfecele	112
11.2 Bricele	123
11.3 Bricegele pliabile	141
11.4 Cuțite cu lamă curbă și mâner mai lung decât lama	143
11.5 Cuțite depuse pe ofranda animală	144
11.6 Pietre pentru ascuțit	157
11.7 Ustensile pentru toaletare	171
11.8 Fusaiole	173
11.9 Unelte meșteșugărești	178
11.10 Topoare	180
11.11 Instrumente ”speciale”	182
Bibliografie	183
Descrierea planșelor	221
Planșe	

Introducere

Capacitatea de a transforma materia primă în produse finite utilizând unelte și ustensile ajutătoare reprezintă una din principalele caracteristici ale umanității. Natura metamorfotică a procesului tehnologic a făcut ca de cele mai multe ori, sfera practică a acestuia să se întrepătrundă cu natura spirituală a oamenilor. Însuși cuvântul *tehnologie* provine din grecescul *techne* care însemna ”a face să apară” și care în anumite contexte avea și rolul de a exprima un proces magic¹. Din acest motiv, meșterii și artizanii s-au bucurat de un statut aparte în cadrul societăților pre-industriale. Uneltele și ustensilele utilizate de aceștia au ajuns să reprezinte simboluri ale identității lor. Totodată, procesul de producție a ajuns să întruchipeze metaforic alte aspecte ale vieții cotidiene cum ar fi : moartea, nașterea, boala, vindecarea, dragostea, norocul sau ghinionul. Într-un astfel de context, uneltele sunt înzestrate cu proprietăți simbolice, iar credința oamenilor în puterile magice ale acestora le conferă statutul de agenți sociali, capabile de a manipula forțele supranaturale.

În general însă, activitățile meșteșugărești și rolul uneltelor au fost analizate din perspectiva pragmatică a procesului tehnologic. Tocmai de aceea, scopul acestei lucrări este de a interpreta rolul simbolic și social al uneltelor și instrumentelor.

Perioada cronologică vizată de acest studiu este caracterizată printr-o efervescență culturală determinată de mobilitatea sporită a populației. În perioada epocii La Tène, indivizi sau grupuri de indivizi din Europa Centrală au pornit un proces de colonizare a mai multor regiuni, printre care și a Bazinului Carpatic. Acest proces a dus la distribuirea culturii materiale specifice comunităților ”celtice”, creând impresia unei unități etnice răspândită în aproape întreaga Europă Centrală și de Vest. Totuși, privind

¹ Luck 2006, 470; Jørgensen 2012, 132

mai în detaliu problema, putem observa faptul că această colonizare nu s-a manifestat identic pe întreg arealul, iar modul diferit în care noii-veniți au interacționat cu autohtonii întâlniți a generat numeroase aspecte culturale locale².

În această multitudine de elemente culturale de origini diferite, au existat numeroase demersuri care au dorit să identifice trăsături etnice pe baza culturii materiale. Cea mai frecvent utilizată metodă în acest proces a fost analiza inventarelor funerare. Dezbaterile cu privire la relevanța analizei culturii materiale în stabilirea felului în care era exprimată identitatea etnică au o lungă istorie în literatura de specialitate³. Totuși, elementele de rit și ritual, precum și obiectele depuse ca ofrandă reflectă mai multe aspecte din viața defunctului decât identitatea etnică. Pe de o parte, anumite obiecte și practici sunt determinate de vârsta, sexul sau statutul defunctului. Altele pot indica diferite contacte economice sau culturale avute în timpul vieții cu membri ai unor comunități aflate la mare distanță. De asemenea, anumite ofrande sunt realizate în mod special pentru ritualul funerar în timp ce altele pot reprezenta obiecte transmise dintr-o generație în alta și care, din motive variate ajung să fie depuse pentru viața de apoi⁴.

Tocmai din această perspectivă, lucrarea de față își dorește să analizeze depunerile de unelte și ustensile în mormintele La Tène din Bazinul Carpatic. Printr-o analiză statistică și contextuală, am dorit să corelez obiceiurile funerare care presupun utilizarea acestor obiecte cu diferitele paliere identitare, exprimate în cadrul ultimului ritual de trecere. Oportunitatea studiului este determinată și de faptul că astfel de piese nu au

² Rustoiu – Berecki 2014, 249; Rustoiu 2019, 356; pentru procese similare în alte perioade istorice vezi și: Burmeister 2000, 552; Gilchrist 2008, 121

³ Kossina 1911; Jones 1997; Curta 2001; Brather 2002; Reher – Fernández-Götz 2015

⁴ Olivier 1999, 117–118

mai fost interpretate din perspectiva pe care o propun, cu atât mai mult în analizele referitoare la epoca La Tène în Bazinul Carpatic.

Spațiul geografic și cronologic.

Bazinul Carpatic reprezintă un concept atât geografic, cât și istoric. Din punct de vedere geografic este delimitat de Munții Carpați la nord și la est, de Alpii Dinarici la sud și Alpii orientali în partea de vest⁵. Regiunea cuprinde cea mai mare parte a cursului mijlociu al Dunării și este caracterizată printr-un relief de stepă, cu zone piemontane în extremitățile de est și de vest. Pe lângă fluviul Dunărea, numeroase cursuri tributare brăzdează acest teritoriu, favorizând de-a lungul vremurilor schimburile economice și culturale. Dintre acestea, cele mai importante sunt Sava și Drava, care leagă sudul Panoniei de coasta Adriatică, Mureșul ce conectează arcul intracarpatic de Câmpia Panonică sau Tisa. În contextul zilelor noastre, teritoriul analizat în studiul de față cuprinde vestul și sud-vestul României, nordul Serbiei, nordul Croației, estul Sloveniei, estul Austriei, sud-vestul Slovaciei și întreaga Ungarie.

Din punct de vedere istoric, regiunea a reprezentat în perioada pre- și protoistorică o punte de legătură între stepele nord Pontice și Peninsula Balcanică pe de-o parte și zona central și vest Europeană pe de alta. Astfel, fiind o zonă intens tranzitată a reprezentat contextul perfect pentru amestecul mai multor influențe materiale și realizarea de culturi hibride.

Din perspectivă cronologică, lucrarea de față se concentrează asupra perioadei colonizării celtice a Bazinului Carpatic. Datorită faptului că acest proces a fost unul gradual, anumite faze ale epocii La Tène pot fi surprinse doar în unele regiuni. Fazele mai timpurii, datând din a doua jumătate a secolului al V-lea a.Chr. (La Tène A) sunt întâlnite cu precădere în estul

⁵ Royden – Horváth 1988, 9

Austriei, în necropole precum cea de la Inzersdorf⁶, Mannersdorf⁷ sau Pottenbrunn⁸. În această perioadă, în restul Bazinului Carpatic se observă manifestările culturale specifice sfârșitului primei epoci a fierului. Începând cu secolul al IV-lea a.Chr (La Tène B1), comunitățile celtice încep colonizarea graduală a Bazinului Carpatic. În primă fază, noi comunități La Tène sunt întemeiate în Transdanubia și sud-vestul Slovaciei, urmând ca spre sfârșitul acestui secol ele să ajungă și în estul Bazinului Carpatic⁹. În toată această perioadă, în sudul Panoniei, nu sunt cunoscute încă urme de locuire aparținând unor comunități celtice. Cu toate acestea, dovezi ale contactelor dintre populațiile locale și cele La Tène sunt vizibile în cultura materială¹⁰.

O posibilă atestare istorică a celților în zonă datează din anul 335 a.Chr. și este pusă în legătură cu expediția lui Alexandru Macedon la Dunăre. Conform părerilor lui Fl. Medeleț și D. Boteva, conflictul ar fi avut loc undeva în nord-vestul Peninsulei Balcanice¹¹. Cu această ocazie, după înfrângerea geților și a triballilor, Alexandru primește o solie a celților din Golful Ionic. Prezența lor în zonă este atestată și printr-o serie de descoperiri arheologice specifice culturii La Tène, descoperite în nordul Balcanilor¹².

Sfârșitul fazei timpurii a epocii La Tène (La Tène B2) este marcat de ”Marea invazie celtică din Balcani”¹³. Judecând după evoluția anumitor necropole din Bazinul Carpatic, putem presupune că o parte din contingentele care au alcătuit expediția din jurul anilor 280-277 a.Chr. au fost compuse din membri ai comunităților din această zonă¹⁴. Ca urmare a

⁶ Neugebauer 1996

⁷ Ramsel 2011

⁸ Ramsel 2002

⁹ Rustoiu 2008

¹⁰ Popović 1996

¹¹ Medeleț 1982; Boteva 2002

¹² **Theodossiev 2005, 86–88; Emilov 2015, 367–368**

¹³ Piatkowski 1960; Strobel 1996, 214–257; Theodossiev 2005, 89; Emilov 2015, 370–371.

¹⁴ Rustoiu 2006, 213–216

eșecului expediției, o parte din participanți se reîntorc în Bazinul Carpatic, unde fondează noi comunități. Ipoteza poate fi argumentată și prin numărul mare de necropole care își încep existența în această perioadă¹⁵.

Comunitățile La Tène cunosc o dezvoltare relativ uniformă în Bazinul Carpatic până către mijlocul secolului al II-lea a.Chr. (La Tène C1). După această fază, evoluția lor diferă în funcție de regiune. În estul Bazinului Carpatic, avem de-a face cu apariția unei noi elite, compusă din elemente etnice mixte, cunoscută sub numele de ”grupul Padea-Panaghiurski Kolonii”, care va evolua spre a forma cultura dacică, specifică sfârșitului epocii fierului în Transilvania. În sudul Bazinului Carpatic, comunitățile scordisce și taurisce își continuă existența până la cucerirea romană. În tot acest timp, în vestul Bazinului Carpatic, comunitățile rurale specifice La Tène-ului timpuriu și mijlociu fac loc societăților centralizate cu așezări de tip *Oppidum*.

În ceea ce privește cronologiile bazate pe evoluția morfologică a anumitor obiecte, de-a lungul timpului au fost elaborate o serie de tipologii care au împărțit epoca La Tène în mai multe faze și sub-faze evolutive¹⁶. Adesea însă, utilizarea cronologiilor mult prea stufoase împiedică analiza dinamicii anumitor obiecte¹⁷. Din acest motiv, pentru studiul de față am ales să utilizez sistemul elaborat de W. Krämer, putând corela schimbările majore în morfologia pieselor arheologice cu etapele evolutive ale comunităților La Tène din Bazinul Carpatic¹⁸.

Contextul cultural.

¹⁵ Rustoiu 2006, 214; Rustoiu 2016a, 244

¹⁶ Božič 1981; Gebhard 1989; Bujna 2003; pentru un rezumat al tabelor cronologice referitoare la epoca La Tène vezi: Berecki 2008

¹⁷ Rustoiu 2016a, 235

¹⁸ Krämer 1962

Așa cum am enunțat anterior, răspândirea culturii La Tène prin colonizarea de către comunități celtice a Bazinului Carpatic, a reprezentat un proces gradual, desfășurat într-o perioadă îndelungată de timp. Depopularea unor zone din Europa centrală și de vest este concomitentă cu dispariția așezărilor proto-urbane și a mormintelor tumulare ale așa-numiților ”principi Hallstattieni”. Cauzele pentru acest fenomen nu au putut fi stabilite cu exactitate, fiind până în momentul de față enunțate mai multe ipoteze care variază de la schimbări climatice la revolte interne cauzate de inechitățile sociale tot mai mari¹⁹.

Noile comunități apărute sunt organizate în așezări rurale, de mici dimensiuni, în care diferențele sociale sunt mult mai puțin evidente²⁰. Mormintele tumulare, cu inventar bogat care semnalau controlul elitelor asupra importantelor rute comerciale cu lumea mediteraneană, dispar. Ele sunt înlocuite cu morminte plane, în care rangul persoanei înmormântate este cel mai adesea indicat prin prezența armelor. Piese de import devin foarte rare, semn că vechile conexiuni economice au fost întrerupte. Paradoxal, această perioadă este una înfloritoare pentru numeroase activități meșteșugărești. Eliberați de sub patronajul aristocrației Hallstattiene, artizanii capătă o mobilitate sporită, fiind într-o permanentă căutare de piețe noi de desfacere și de surse de aprovizionare cu materie primă. Această evervescență a dus la răspândirea și îmbunătățirea tehnicilor de producție, fapt ce i-a determinat pe unii cercetători să denumească perioada secolelor IV-III a.Chr ”epoca de aur a aristocrației celtice”²¹.

În expansiunea lor în Bazinul Carpatic, coloniștii celți au întâlnit populații cu identități și forme de organizare socială diferite. În nordul și estul regiunii existau comunitățile culturii Vekerzug, cu puternice influențe

¹⁹ Collis 2003, 126; Megaw 2003; Fernández-Götz 2014, 121–141; Fernández-Götz 2017

²⁰ Crumley 2008; Jeunesse 2019

²¹ Buchsenschutz et al. 2012

scitice²². Modul de organizare socială, era asemănător cu cel al noilor veniți, comunitățile având o structură rurală, condusă de o mică elită războinică. Modul în care această elită a fost absorbită în cadrul noilor comunități nu ne este cunoscut. Cert este că noua clasă conducătoare alege să-și manifeste identitatea după modelul culturii La Tène. Cea mai importantă influență culturală sesizabilă arheologic, pe care o exercită comunitățile indigene asupra noilor veniți, o reprezintă formele ceramice lucrate cu mâna. Utilizarea concomitentă a acestora împreună cu vasele lucrate la roată, specifice culturii La Tène, poate sugera existența unor practici culinare hibride, rezultate în urma conlocuirii celor două grupuri de populații²³.

În sudul Panoniei, celții au întâlnit populațiile ilire. Colonizarea regiunii s-a realizat ulterior restului Bazinului Carpat, cel mai probabil după invazia din Balcani. Aici, populațiile celtice au întâlnit comunități care suferiseră deja transformări sociale semnificative la sfârșitul primei epoci a fierului²⁴. Din păcate, informațiile arheologice din această regiune provin fie din cercetări mai puțin științifice, cum este cazul necropolei de la Kupinovo²⁵, fie nu au fost până în momentul de față publicate complet. Cert este că amestecul populațiilor celtice cu autohtonii întâlniți a dus la apariția a două grupuri etnice distincte, identificate în istoriografia antică drept Scordisci și Taurisci.

Până nu demult, cercetarea celei de-a doua epoci a fierului în Bazinul Carpat s-a bazat în proporție covârșitoare pe descoperirile funerare. Acestea ofereau informații extrem de importante cu privire la evoluția tipologică și cronologică a obiectelor, dar și a credințelor despre viața de apoi. Totuși, foarte puține lucruri se cunoșteau despre viața de zi cu zi a

²² Vasiliev 1980; Chochorowski 1985; Kemenczei 2009; Kozubová 2019

²³ Rustoiu – Berecki 2016, 288

²⁴ Potrebica – Dizdar 2012, 167

²⁵ Drnić 2015

oamenilor sau despre modul în care era organizată producția. Direcția de cercetare s-a schimbat către sfârșitul secolului al XX-lea când o serie de proiecte, dar și săpăturile determinate de investițiile în infrastructură, au îmbogățit semnificativ informațiile despre habitatul celei de-a doua epoci a fierului în Bazinul Carpatic. Dintre acestea, cea mai importantă așezare cercetată este cea de la Sajópetri, în nord-estul Ungariei²⁶. Pe lângă structuri destinate locuitului, săpăturile arheologice au relevat și numeroase ateliere de metalurgie, producție ceramică sau țesut. Organizarea internă a așezării pare să fi ținut cont de funcționalitatea fiecăreia dintre structurile existente. La o distanță de circa 30 km, o altă așezare, datând din aceeași perioadă a fost cercetată la Polgár²⁷. Așezarea a fost de dimensiuni mai mici decât cea de la Sajópetri. Cu toate acestea, și în acest caz au fost identificate urme de producție metalurgică și textilă. De asemenea, organizarea internă a clădirilor pare să fi ținut cont de anumite criterii ale funcționalității acestora. Existența urmelor de producție în așezări aflate la distanțe apropiate poate sugera două ipoteze. Fie producția se realiza la nivel local, fiecare așezare utilizând producția proprie, cel puțin în cazul bunurilor uzuale. Fie comunitățile erau deservite de meșteri itineranți, care se deplasau periodic pentru a le satisface cerințele. O situație similară o regăsim în Banatul de câmpie, unde două așezări recent descoperite, oferă informații importante cu privire la modul în care era organizată producția în această zonă. Atât în așezarea descoperită în cartierul Freidorf al Timișoarei, cât și în cea de la Moșnița Veche-Dealul Sălaș, au fost identificate resturi de producție metalurgică²⁸. Cele două așezări se află la mai puțin de 15 km distanță una

²⁶ Szabó 2007

²⁷ Szabó et al. 2008

²⁸ Georgescu 2019a, 169–170

față de cealaltă. Pe lângă acest fapt, numeroase bucăți de micașist²⁹, dar și ustensile pentru tors și țesut atestă producția ceramică și textilă în cele două comunități.

Studierea mai intensă a așezărilor și activităților care au loc în acestea va putea în viitor oferi mai multe informații cu privire la diferitele moduri în care era organizată producția, statutul meșterilor și implicit, rolul simbolic jucat de uneltele utilizate de aceștia.

Metodologia cercetării.

Lucrarea de față s-a bazat în principal pe analiza a 1114 de contexte funerare identificate în cele mai reprezentative necropole din Bazinul Carpatic. Numărul mormintelor cercetate în aceste necropole, precum și datele oferite prin publicare, au permis analize detaliate asupra frecvenței sau absenței unor tradiții în aceste comunități. Acestora li s-au adăugat morminte descoperite în necropole cercetate sau publicate parțial, dar care au contribuit la conturarea imaginii de ansamblu a subiectului lucrării.

Palierul cronologic pe care îl acoperă acest studiu este cuprins între subfazele La Tène A și La Tène C2, acoperind întregul orizont al comunităților rurale din Bazinul Carpatic. Totuși, cele mai multe descoperiri sunt încadrate în orizontul cuprins între La Tène B1 (marea parte a secolului al IV-lea a.Chr.) și La Tène C1 (prima jumătate a secolului al II-lea a.Chr.). În această perioadă de timp, cultura La Tène este răspândită relativ uniform în întreg arealul studiat.

Principala problemă întâmpinată în acest demers a reprezentat-o calitatea inegală a datelor. Astfel, o serie de necropole importante precum cea de la Kupinovo³⁰ sau cea de la Apahida³¹, al căror inventar a fost

²⁹ O rocă ce nu se găsește în regiune, dar este intens folosită ca degresat pentru producția ceramicii fine lucrate la roată.

³⁰ Đrnić 2015.

³¹ Zirra 1976.

recuperat la sfârșitul secolului al XX-lea și care nu au beneficiat de o documentare adecvată a contextelor, nu au fost incluse în analiză. De asemenea, o altă problemă a reprezentat-o gradul de exhaustivitate al cercetării necropolelor. O bună parte din necropole au fost parțial distruse sau nu au fost cercetate complet. Unele, precum cele de la Zvonimirovo³² sau Brežice³³ au fost publicate parțial, cea mai mare parte a complexelor fiind în momentul de față inedite.

Modul în care au fost publicate datele provenite din cercetările arheologice a influențat la rândul său studiul. Astfel, necropole precum cele de la Mannersdorf³⁴, Pottenbrunn³⁵, Dubník³⁶, Malé Kosihy³⁷, Ludas³⁸, Pișcolt³⁹ sau Pečine⁴⁰ prezintă ilustrații de bună calitate a inventarului arhologic, iar topografia mormintelor este redată integral și în detaliu. O situație intermediară o întâlnim în cazul necropolei de la Chotín⁴¹ sau Bajč⁴², unde planurile mormintelor sunt redată selectiv, astfel că în cele mai multe dintre cazuri identificarea poziției pieselor în context s-a aproximat, în funcție de descrierea complexului. O situație mai puțin fericită o întâlnim în cazul grupului de necropole din sud-vestul Slovaciei publicate de B. Beňadik și colaboratorii săi⁴³. În cadrul acestei publicații, planurile mormintelor lipsesc în cele mai multe dintre cazuri, iar ilustrarea materialului s-a realizat în mare parte prin fotografii de calitate redusă.

³² Dizdar 2013.

³³ Jovanović 2011.

³⁴ Ramsl 2011.

³⁵ Ramsl 2002.

³⁶ Bujna 1989.

³⁷ Bujna 1995.

³⁸ Szabó et al. 2012.

³⁹ Némethi 1988; Némethi 1989; Némethi 1992.

⁴⁰ Jovanović 2018.

⁴¹ Ratimorská 1981.

⁴² Benadik 1960.

⁴³ Benadik et al. 1957.

Un alt aspect variabil al eșantionului pe care l-am studiat l-au reprezentat analizele interdisciplinare. Dintre acestea, cele mai importante sunt determinările antropologice. Majoritatea necropolelor descoperite în vestul Bazinului Carpatic, beneficiază de astfel de analize, însă situația este mai puțin favorabilă în restul arealului studiat. În cazurile în care nu au existat determinări antropologice, sexul defunctului a fost dedus prin prisma inventarului funerar⁴⁴. Totuși, nu toate contextele au conținut piese definitorii pentru stabilirea genului. De asemenea, lipsa analizelor antropologice ne privează de studierea mormintelor de copii, care cel mai adesea nu conțin inventar prin care să poată fi dedusă vârsta la care persoana a decedat.

Metodologia utilizată în acest studiu a fost una flexibilă, adaptată la numărul de cazuri existent pentru fiecare tip de unealtă în parte. Astfel, pentru uneltele și ustensilele descoperite în număr mare în mormintele din Bazinul Carpatic, cum ar fi foarfecele, bricele, pietrele de ascuțit sau fusaiiolele, am optat pentru o analiză multivariată. Aceasta a ținut cont de inventarul funerar (tipul și numărul podoabelor și al armelor), ritul funerar, datarea complexului și poziția uneltelor în mormânt.

Acest ultim aspect este esențial în determinarea rolului îndeplinit de anumite obiecte în cadrul ritualului funerar. Astfel, obiectele cele mai apropiate de corpul defunctului sunt podoabele, parte a costumului în care a fost depusă persoana și al cărui rol este acela de a fixa în memoria colectivă o imagine cât mai apropiată de cea pe care a avut-o individul în timpul vieții⁴⁵. Următoarea categorie de piese sunt cele plasate în imediata proximitate a corpului. De obicei, acestea sunt armele sau anumite seturi de

⁴⁴ Prezența armelor a fost considerată ca indicator al sexului masculin al individului, în timp ce anumite podabe și modul lor de purtare a fost interpretat ca simbol al feminității defunctei.

⁴⁵ Nilsson Stutz 2015, 7

unelte. Rolul acestor obiecte este de a semnala statutului persoanei înmormântate. Ele nu trebuie puse întotdeauna în legătură directă cu funcționalitatea lor propriu-zisă, ci pot uneori îndeplini roluri simbolice. De exemplu, prezența armelor în cadrul mormintelor nu presupune automat faptul că persoana a participat la anumite acțiuni militare în timpul vieții, ci mai degrabă apartenența sa la elita conducătoare a comunității. În acest sens, anumite unelte pot îndeplini un rol similar, semnalând anumite drepturi sau privilegii dobândite în timpul vieții. Cea de-a treia categorie de obiecte se află la cea mai mare distanță de corpul înmormântat și este compusă în general din obiecte folosite în cadrul ritualului funerar. Din această categorie fac parte vasele depuse ca ofrandă (posibil folosite în cadrul banchetului funerar), ofranda animală însoțită uneori de unealta folosită pentru sacrificarea acesteia sau obiecte utilizate în pregătirea corpului pentru înmormântare.

O abordare similară a fost luată în considerare și în cazul mormintelor de incinerare. De această dată, piesele au fost analizate în raport cu poziția lor față de resturile umane. În necropole precum cea de la Pișcolt sau Mátraszőlős se poate observa o anumită grijă pentru gruparea obiectelor în mormânt, asemănătoare cu cea întâlnită în mormintele de înhumare. În alte situații, cum sunt cele sesizate în mormintele din sudul Bazinului Carpatic, nu se poate identifica vreo regulă a depunerii inventarului, obiectele depuse în mormint fiind așezate aleatoriu.

În ceea ce privește categoriile de ustensile al căror număr de descoperiri nu a permis analiza statistică, am ales o abordare individuală a fiecărui context în parte.

Interpretarea rezultatelor s-a realizat recurgând la modele interpretative utilizate pentru alte perioade istorice sau provenite din studii etnoarheologice. De asemenea, referirile la utilizarea în perioade mai vechi a

unora dintre piesele analizate în lucrarea de față, au avut și rolul de a identifica originile și evoluția acestor tradiții funerare.

Interpretarea rezultatelor.

Dintre numeroasele ritualuri de trecere descrise de A. van Gennep acum mai bine de un secol, cele funerare sunt cel mai adesea recunoscute pe cale arheologică⁴⁶. Cu toate acestea, diferite alte etape inițiatice pot fi identificate prin obiectele simbolice dobândite în urma parcurgerii acestora. Un astfel de simbol îl reprezintă verigheta, folosit și în zilele noastre pentru a semnala căsătoria dintre doi oameni. În Roma antică, atingerea maturității cetățenilor de sex masculin era marcată prin purtarea de *toga virilis*. Asemenea simboluri sunt frecvent depuse în morminte pentru a reprezenta cât mai fidel identitatea persoanei înmormântate. De cele mai multe ori însă, înțelesul acestor obiecte cu încărcătură simbolică nu poate fi deslușit în absența unor izvoare scrise. Scopul lucrării de față a fost acela de a interpreta simbolistica depunerii unor obiecte, care cel mai adesea, au fost ignorate în studiile de specialitate.

Primul obicei analizat a fost acela al depunerii foarfecelor. Tradiția, precum și obiectele în sine, au fost preluate din lumea mediteraneană, însă morfologia pieselor și semnificația ritualului a fost adaptată nevoilor comunităților La Tène. Dacă în mormintele din sudul Europei, foarfeca reprezintă o ustensilă regăsită în trusele de toaletare din mormintele de femei, în comunitățile La Tène aceasta este mult mai comună în mormintele de bărbați. Depunerea lor în zona mâinii drepte, asemenea spadelor, subliniază rolul pe care aceste unelte îl au în exprimarea statutului persoanei decedate. Mai mult decât atât, o parte din foarfece au fost supuse unui tratament similar armelor, cum ar fi deformarea ritualică sau decorarea în manieră asemănătoare, fapt ce reprezintă un argument în plus pentru o astfel

⁴⁶ van Gennep 1960; Liston – Papadopoulos 2004.

de interpretare. În alte situații, ele au fost așezate în vasele depuse ca ofrandă sau în zone depărtate de corpul defunctului, sugerând că ar fi fost folosite în pregătirea trupului pentru ritualul de înmormântare. Foarfecele au fost depuse în morminte fie singure, fie în truse alături de brice sau pietre de ascuțit. Cea mai frecventă asociere este aceea alături de un brici și o cută, obicei care este răspândit în întreg Bazinul Carpatic și care este deseori întâlnit în mormintele cu arme. Cel mai probabil, tipul acesta de depunere este specifică unor indivizi cu un statut înalt în cadrul comunității. Însă, nu în toate cazurile persoana a fost înmormântată împreună cu arme, fapt ce ar putea sugera existența unei structuri conducătoare stratificate, în care aristocrația îndeplinea mai multe roluri semnalate prin simboluri diferite.

Cea mai numeroasă categorie de obiecte analizată este cea a bricelor. Tradiția depunerii pieselor de acest gen este cunoscută încă din epoca bronzului. Interpretarea pentru acea perioadă a obiceiului a fost legată de anumite practici de înfrumusețare, rezervate îndeosebi nobilimii războinice⁴⁷. În epoca La Tène, astfel de ustensile încep să fie confecționate din fier, forma lor schimbându-se față de perioadele precedente, putând fi utilizate în diferite activități. Asocierea lor cu foarfece indică faptul că cele mai multe dintre ele erau folosite pentru înlăturarea părului. Cunoaștem din izvoare scrise că în lumea celtică anumite categorii sociale se diferențiau prin modul în care își purtau părul⁴⁸. De asemenea, iconografia artei La Tène reflectă importanța părului în semnalarea statutului social. Astfel, frizura reprezentată pe piesa sculpturală de la Mšecké Žehrovice a fost interpretată ca aparținând unui druid⁴⁹. Statutul înalt al personajului redat în această sculptură este sugerat și de *torquess*-ul purtat la gât. De altfel, arta sculpturală antropomorfă La Tène, fără a fi caracterizată printr-un realism excesiv, se

⁴⁷ Treherne 1995; Frieman et al. 2017; Arnoldussen – Steegstra 2018.

⁴⁸ Aldhouse-Green 2004, 305–308.

⁴⁹ Venclová 2002.

remarcă prin atenția cu care sunt marcate simbolurile ce disting statutul celui reprezentat.

Într-una din cele mai cunoscute manifestări artistice ale epocii târzii a fierului din Europa, pe cazanul de la Gundestrup, personajele principale se remarcă prin coafura mai elaborată în raport cu cele secundare. Totuși, unul dintre personajele masculine principale, identificat ca fiind fie zeul celtic Cernunnos, fie o reprezentare a lui Orfeu, se evidențiază prin lipsa părului facial. Acest fapt contrastează cu barba stufoasă și elaborat coafată a celorlalte personaje. I. Mazarov a interpretat personajul ca reprezentant al unei caste sacre, ai cărei membri sunt nevoiți să parcurgă anumite etape inițiatice și care de-a lungul vieții se conformează anumitor norme. Lipsa bărbii poate fi considerată un semn că personajul redat a parcurs acele etape inițiatice.⁵⁰.

Decorurile zoomorfe încorporate de unele dintre brice reprezintă o dovadă în plus asupra importanței simbolice ale acestora. Cel mai probabil bricele zoomorfe erau utilizate în cadrul unor procesiuni ritualice, idee sugerată și de faptul că unele dintre ele au fost realizate bronz și nu din fier, material ce probabil era considerat "impur" pentru a fi folosit în procesiuni sacre.

Morfologia unora dintre brice, precum și asocierea lor cu truse de ustensile meșteșugărești, indică o utilitate diferită pentru unele dintre aceste piese. Judecând după natura ustensilelor alături de care au fost depuse în mormânt, se pare că o parte dintre bricele depuse în morminte au fost folosite în activități meșteșugărești, precum prelucrarea pielii.

Un alt tip de cuțit identificat în mormintele La Tène din Bazinul Carpatic este briceagul. Din punct de vedere morfologic, acestea se împart în două categorii. În prima au fost incluse bricegele pliabile, descoperite

⁵⁰ Mazarov 1991, 54.

îndeosebi în mormintele de bărbați ce au conținut și echipament militar. Cea de-a doua categorie este cea al căror mâner este egal sau mai lung decât lama. Acest tip de unealtă este mai frecvent în mormintele de femei. Excepția o reprezintă cazul mormântului 28 din necropola de la Malé Kosihy, în care au fost depuse rămășițele incinerate a doi infanți. Situația este una nemaîntâlnită în contexte La Tène, uneltele nefiind obiecte regăsite frecvent în mormintele de copii. O posibilă interpretare poate fi oferită de un obicei identificat în perioada saxonă timpurie. H. Härke a observat că lungimea lamei cuțitelor din morminte era determinată de vârsta la care a decedat persoana înmormântată⁵¹.

Cuțitele depuse peste ofranda animală reprezintă o categorie de unelte care a fost deseori analizată în studii de specialitate. Formele specifice culturii La Tène central europene au fost denumite și *Hiebmesser* iar, datorită dimensiunii acestora, dar și a prezenței lor frecvente alături de piese de echipament militar, ele au fost inițial interpretate ca fiind arme. U. Osterhaus a primul care a remarcat asocierea lor cu ofranda animală din morminte, sugerând că aceste cuțite au fost utilizate pentru sacrificarea animalului sau în cadrul banchetului funerar⁵². Odată cu procesul de colonizare al Bazinului Carpatic, astfel de piese ajung și în Ungaria, Transilvania sau sudul Panoniei. Concomitent cu acestea, în multe dintre mormintele din estul Bazinului Carpatic, regăsim cuțite curbe depuse alături de ofranda animală. Utilizarea cuțitelor curbe în cadrul ritualului funerar, poate reflecta anumite practici culinare, specifice zonei orientale a lumii celtice⁵³.

Printre cele mai arhaice obiceiuri funerare ce presupun utilizarea unor unelte este depunerea pietrelor pentru ascuțit. Practica este întâlnită încă

⁵¹ Härke 1989.

⁵² Osterhaus 1981.

⁵³ Rustoiu 2016b.

din epoca cuprului, însă rolul acestor pietre a suscitat numeroase dezbateri⁵⁴. Analize microscopice a unor piese provenite din morminte preistorice și primul mileniu al erei creștine, au demonstrat că unele dintre aceste unelte erau folosite pentru testarea metalelor prețioase. Din păcate asemenea analize lipsesc pentru epoca fierului. Totuși depunerea frecventă a cutelor alături de foarfece și brice din fier, pare să sugereze faptul că ele erau utilizate pentru ascuțirea lamelor. Analiza statistică a contextelor funerare din epoca La Tène în care au fost depuse pietre de ascuțit, a demonstrat că astfel de unelte sunt specifice mormintelor de bărbați. Ele sunt întâlnite atât în contexte cu depuneri de arme cât și fără. Uneori, cutele sunt prevăzute cu un orificiu la unul dintre capete, semn că acestea erau purtate probabil la o centură pentru a fi vizibile și pentru a indica statutul celui care le deținea.

Așa cum am putut observa mai sus, înfrumusețarea și îngrijirea corporală au avut un rol important în cultura comunităților celtice. Pe lângă brice și foarfece, în procesul de toaletare și înfrumusețare corporală au fost folosite și instrumente mai mici precum pensete, ustensile pentru curățarea unghiilor sau urechile și ace pentru tatuat. Depunerea în seturi a acestor piese reprezintă o tradiție reminiscentă a obiceiurilor funerare de la sfârșitul primei epoci a fierului în Europa Centrală. Tocmai de aceea, în epoca La Tène ele sunt mult mai frecvente în mormintele din vestul Bazinului Carpatic, în special în mormintele masculine timpurii. În partea orientală a zonei studiate, obiceiul apare odată cu răspândirea culturii La Tène, însă prezența acestor ustensile exclusiv în morminte feminine, indică o origine sudică a obiceiului.

Producția textilă reprezintă una dintre cele mai vechi îndeletniciri umane. Totodată, este o activitate puternic învăluită în superstiții și ritualuri și care a fost dintotdeauna văzută ca un simbol al feminității. Importanța ei este ilustrată în numeroase reprezentări iconografice și descrieri antice. Urme

⁵⁴ Ježek 2013.

ale activităților de producție textilă sunt regăsite în majoritatea așezărilor rurale din mediul La Tène, semn că această îndeletnicire era foarte răspândită și comună. Totuși, în contexte funerare, uneltele utilizate în acest proces sunt rare. O cauză ar putea fi perisabilitatea unora dintre ele, cel mai frecvent întâlnite fiind fusaiiolele realizate din lut ars. Descoperirea fusaiiolelor în contexte funerare a fost considerată ca indicator al sexului feminin al persoanei înmormântate și totodată, o dovadă a ocupației din timpul vieții. Analiza statistică a demonstrat faptul că, deși într-adevăr majoritatea fusaiiolelor sunt întâlnite în morminte feminine, o bună parte dintre ele sunt regăsite și în morminte de bărbați. Uneori, ele sunt depuse chiar și alături de piese de echipament militare. De asemenea, o parte dintre contextele funerare în care s-au găsit unelte pentru producerea textilelor prezintă anumite particularități care le-ar putea încadra în categoria ”înmormântărilor deviate”. Coroborând aceste date cu numeroasele surse antice care descriu ritualuri ce presupuneau utilizarea ustensilelor pentru tors și țesut, putem concluziona faptul că prezența lor în contexte funerare nu reprezintă un indicator al îndeletnicirii din timpul vieții al persoanei înmormântate. Mai degrabă, semnificația depunerii unor astfel de piese poate fi pusă pe seama unor ritualuri determinate de anumite evenimente care au avut loc în viața individului (deces survenit la naștere, anumite particularități fizice, fapte dezonorante etc.)

Așa-zisele morminte de meșteri au reprezentat un subiect atractiv pentru arheologi. Mai precis, lipsa sau raritatea lor i-a determinat pe numeroși cercetători să investigheze modul în care identitatea acestora era reflectată în ritualul funerar. Principalul indicator al unor astfel de contexte funerare l-a reprezentat prezența uneltelor meșteșugărești. Deși această interpretare fost contestată în unele cazuri⁵⁵, ea reprezintă cea mai relevantă

⁵⁵ Ježek 2015.

metodă de a încerca stabilirea profesiei indivizilor. Raritatea mormintelor cu unelte meșteșugărești reprezintă o caracteristică și pentru necropolele La Tène din Bazinul Carpatic. Cele câteva astfel de morminte cunoscute până în prezent ilustrează moduri diferite prin care artizanii erau percepuți în comunitate. În unele cazuri, meșterii erau parte a aristocrației comunitare, statut semnalat prin prezența armelor și complexitatea truselor de unelte care îi însoțeau în viața de apoi. În alte cazuri, statutul acestora era semnalat doar prin prezenței unei singure unelte, având rolul de *pars pro toto*. Analiza mormântului meșterului de la Fântânele a prilejuit aducerea în discuție a mobilității metalurgilor. Depunerea unui opaiț specific spațiului extracarpatic, ne poate duce cu gândul la faptul că persoana respectivă a petrecut o anumită perioadă a vieții în acea zonă, unde s-ar fi familiarizat cu modul de utilizarea al instrumentului⁵⁶. Mobilitatea metalurgilor este atestată și de numeroase studii etnoarheologice care par să indice faptul că relocarea constantă nu era un mod de viață, ci avea loc periodic, fiind cauzată de diferiți factori. Probabil această nestatornicie a făcut ca meșterii metalurghi să fie considerate personaje liminale, neintegrate întotdeauna complet în comunitate, fapt ce poate reprezenta o explicație pentru raritatea mormintelor cu unelte specifice. Alte îndeletniciri, precum prelucrarea pielii par să fie mai bine reprezentate în cadrul descoperirilor funerare. Cel mai reprezentativ caz este cel al necropolei de la Ludas, unde au fost descoperite trei morminte conținând truse de ustensile utilizate în această activitate. Dintre acestea, inventarele a două morminte au inclus arme, unele decorate în mod deosebit, semnalând apartenența meșterilor la aristocrația locală. Mormântul 904 din cadrul aceleiași necropole se remarcă atât prin inventarul bogat depus împreună cu defunct, cât și prin vârsta tânără la care acesta a trecut în neființă. Durata scurtă de viață nu i-ar fi permis să dobândească prestigiul

⁵⁶ Rustoiu 2009.

ilustrat prin inventarul funerar, astfel că este posibil ca el să fi reprezentat un posibil moștenitor al rolului de artizan-șef în cadrul comunității. De altfel, numărul relativ mare de morminte cu unelte de pielar din necropola de la Ludas, sugerează că în această comunitate ar fi putut exista un important centru meșteșugăresc în care, pe lângă producție, erau școliți numeroși ucenici.

În apropierea localității Ludas, la Sajópetri au fost cercetate atât o așezare cât și o necropolă celtică. Așezarea se remarcă prin numeroasele urme de activități meșteșugărești precum: metalurgia, olăritul sau prelucrarea textilelor, fiind considerat un important centru de producție din mijlocul Bazinului Carpatic. Cu toate acestea, depunerile de unelte specifice acestor îndeletniciri lipsesc din contextele funerare analizate. Fenomenul poate fi explicat prin modul în care identitatea meșterilor este exprimată în această comunitate. O altă explicație ar putea-o reprezenta faptul că necropola cercetată aparține unei alte comunități, neidentificată încă pe cale arheologică.

Ultima parte a lucrării s-a preocupat cu analiza unor morminte cu instrumente "speciale". Nu de puține ori astfel de morminte au fost interpretate ca aparținând unor druizi, poate cea mai căutată castă în arheologia celtică. Existența unor morminte cu instrumentar "special", sugerează prezența unor specialiști capabili de a realiza anumite proceduri chirurgicale. Urmele unor astfel de intervenții sunt vizibile pe resturile osteologice descoperite îndeosebi în necropolele din vestul Bazinului Carpatic. Asemenea practici necesită cunoștințe avansate asupra corpului uman, unele dintre acestea putând fi dobândite în urma unor călătorii în mediul mediteranean. Asemenea meșterilor metalurgi, modul în care aceste persoane erau integrate în cadrul societății diferă de la o comunitate la alta. Astfel, putem vedea că în vestul Bazinului Carpatic, acești indivizi erau

integrați în elita conducătoare, fapt indicat de prezența armelor în morminte. În estul arealului studiat, asemenea personaje par a avea un caracter liminal, asemănător șamanilor.

În ceea ce privește comparația acestor persoane cu druizii descriși de Caesar ea trebuie făcută cu precauție din mai multe motive. În primul rând, distanța cronologică între realitățile sociale și culturale relatate de generalul roman și epoca timpurie și mijlocie a La Tène-ului European este de câteva secole. Totodată organizarea socială a comunităților din perioada de final a epocii fierului este mult diferită față de cele rurale din secolele IV-II a. Chr.

Analiza depunerilor de unelte și ustensile din mormintele La Tène descoperite în Bazinul Carpatic a demonstrat existența unor moduri de exprimare a identității, asupra cărora cercetătorii s-au concentrat mai puțin. Unele dintre acestea se referă la identitatea de gen, fiind specifice preponderent bărbaților sau femeilor. Totodată, ele indică faptul că astfel de practici nu erau rezervate copiilor, sugerând existența unor ritualuri de trecere pe care unele persoane nu au mai apucat să le îndeplinească. O parte din practicile ce presupunea utilizarea de unelte și instrumente era rezervată doar unei anumite categorii sociale, ilustrând astfel faptul că statutul individului nu era reflectat doar prin prezența echipamentului militar.

Compararea rezultatelor obținute cu situații întâlnite în alte epoci istorice sau spații culturale a evidențiat perpetuarea și evoluția unor tradiții mai vechi, dar și existența unor conexiuni culturale cu lumea mediteraneană. De asemenea, în ciuda aparentei unității culturale sugerată de tipologia obiectelor, practicarea diferită a ritualurilor sugerează existența unor tradiții distincte, în funcție de regiune.

Acest demers a ilustrat importanța interpretării obiectelor depuse în contexte funerare în raport cu inventarul asociat dar și în raport cu resturile osteologice. De asemenea, este important ca viitoarele cercetări să ofere mai

multe detalii cu privire la particularitățile fiziologice rezultate în urma analizelor antropologice. Anumite patologii sau evenimente din timpul vieții care și-au lăsat amprenta în scheletul uman, asociate cu anumite depuneri, ar putea oferi noi informații cu privire la credințele și superstițiile populațiilor antice.

Aldhouse-Green 2004

M. Aldhouse-Green, *Crowning Glories: Languages of Hair in Later Prehistoric Europe*, *Proceedings of the Prehistoric Society* 70, 2004, 299–325

Arnoldussen – Steegstra 2018

S. Arnoldussen – H. Steegstra, *Looking Sharp. Dutch Bronze Age razors and tweezers in context*, *Palaeohistoria* 59/60, 2018, 1–48, DOI: 10.21827/5beaafc5f0505

Benadik et al. 1957

B. Benadik – E. Vlček – C. Ambros, *Keltisches Gräberfeld der südwestslowakei (Bratislava 1957)*

Benadik 1960

B. Benadik, *Keltské Pohrebisko v Bajči-Vlkanove*, *Slovenská Archeológia* VIII, 2, 1960, 393–451

Berecki 2008

S. Berecki, The Chronology of the Celtic Discoveries from Transylvania, in: V. Sîrbu – D.L. Vaida (eds.), *Funerary Practices of the Bronze and Iron Ages in Central and South-Eastern Europe* (Cluj-Napoca 2008) 47–65

Boteva 2002

D. Boteva, An Attempt at Identifying Alexander's Route Towards the Danube in 335 BC, *Jubiliaeus* 5, 2002, 27–31

Božič 1981

D. Božič, Relativna kronologija mlajše železne dobe v jugoslovanskem podonavju, *Arheoloski Vestnik* 32, 1981, 315–347

Brather 2002

S. Brather, Ethnic Identities as Constructions of Archaeology: The case of the Alamanni, in: A. Gillet (ed.), *On Barbarian identity: Critical approaches to ethnicity in the Early Middle Ages* (Turnhout 2002) 149–176

Buchsenschutz et al. 2012

O. Buchsenschutz – K. Gruel – T. Lejars, The Golden Age of the Celtic Aristocracy in the Fourth and Third Centuries BC, *Annales HNS* 67, 2, 2012, 185–215, DOI: 10.1017/s2398568200000649

Bujna 1989

J. Bujna, Das latènezeitlichen Gräberfeld von Dubník I, Slovenská Archeológia 2, XXXVII, 1989, 245–354

Bujna 1995

J. Bujna, Malé Kosihy : latènezeitliches Gräberfeld : Katalog (1995)

Bujna 2003

J. Bujna, Spony z keltských hrobov bez výzbroje z územia Slovenska (Typovo-chronologické triedenie LT B- a C1 spôn), Slovenská Archeológia 51, 1, 2003, 39–108

Burmeister 2000

S. Burmeister, Archaeology and Migration: Approaches to an Archaeological Proof of Migration, Current Anthropology 41, 4, 2000, 539–567,DOI: 10.2307/3596670

Chochorowski 1985

J. Chochorowski, Die Vekerzug-Kultur. Charakteristic der Funde, Acta Scientiarum Litterarumque. Schedae archaeologicae 36 (Warszawa-Kraków 1985)

Collis 2003

J. Collis, The European Iron Age (London & New York 2003),DOI:

10.1017/CBO9781107415324.004

Crumley 2008

C. L. Crumley, Heterarchy and the Analysis of Complex Societies, Archeological Papers of the American Anthropological Association 6, 1, 2008, 1–5, DOI: 10.1525/ap3a.1995.6.1.1

Curta 2001

F. Curta, The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region c. 500-700 (Cambridge 2001)

Dizdar 2013

M. Dizdar, Zvonimirovo-Veljiko Polje. A cemetery of the La Tène period (Zagreb 2013)

Drnić 2015

I. Drnić, Kupinovo. Groblje latenske kulture Kupinovo. A La Tène Culture Cemetery (Zagreb 2015)

Emilov 2015

J. Emilov, Celts, in: J. Valeva – E. Nankov – D. Graninger (eds.), A Companion to Ancient Thrace, Blackwell Companions to the Ancient World (Chichester 2015) 366–381, DOI: 10.1163/9789004358133_019

Fernández-Götz 2014

M. Fernández-Götz, *Identity and Power: The Transformation of Iron Age Societies in Northeast Gaul*, Amsterdam Archaeological Studies 21 (Amsterdam 2014)

Fernández-Götz 2017

M. Fernández-Götz, *Contested Power: Iron Age Societies Against the State?*, in: S. Hansen – J. Müller (eds.), *Rebellion and Inequality in Archaeology. Proceedings of the Kiel Workshops “Archaeology of Rebellion” (2014) and “Social Inequality as a Topic in Archaeology” (2015)*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie Bd. 308 (Berlin 2017) 271–288

Frieman et al. 2017

C. J. Frieman – J. Brück – K. Rebay-Salisbury – S. Bergerbrant – S. Montón Subías – J. Sofaer – C. J. Knüel – H. Vandkilde – M. Giles – P. Treherne – C. J. Knüsel – H. Vandkilde – M. Giles – P. Treherne – C. A. J. F. Rieman – J. O. B. Rück – K. A. R. E. Alisbury – C. H. J. K. Nüsel – H. E. V. Andkilde – M. E. G. Iles – C. J. Frieman, *Aging well: Treherne’s ‘warrior’s beauty’ two decades later*, *European Journal of Archaeology* 20, 1, 2017, 36–73, DOI: 10.1017/ea.2016.6

Gebhard 1989

R. Gebhard, *Der Glasschmuck aus dem Oppidum von Manching*,

Ausgrabungen in Manching 11 (Stuttgart 1989)

van Gennep 1960

A. van Gennep, *The Rites of Passage* (Chicago 1960)

Georgescu 2019

A. Georgescu, At the fringes of the La Tène world. The Late Iron Age rural occupation of the Banat region, Romania, in: D.C. Cowley – M. Fernández-Götz – T. Romankiewicz – H. Wendling (eds.), *Rural Settlement. Relating buildings, landscape, and people in the European Iron Age* (Leiden 2019) 167–171, DOI: 10.4324/9780203721858

Gilchrist 2008

R. Gilchrist, Magic for the Dead? The Archaeology of Magic in Later Medieval Burials, *Medieval archaeology* 52, 2008, 119–159, DOI: 10.1179/174581708x335468

Härke 1989

H. Härke, Knives in Early Saxon Burials: Blade Length and Age at Death, *Medieval archaeology* 33, 1989, 144–147

Jeunesse 2019

C. Jeunesse, Dualist socio-political systems in South East Asia and the

interpretation of late prehistoric European societies Christian, in: S. Kadrow – J. Müller (eds.), *Habitus? The Social Dimension of Technology and Transformation, Scales of Transformation in Prehistoric and Archaic Societies 3* (Leiden 2019) 181–241

Ježek 2013

M. Ježek, Touchstones of archaeology, *Journal of Anthropological Archaeology* 32, 2013, 713–731, DOI: 10.1016/j.ja.2011.02.004

Ježek 2015

M. Ježek, The disappearance of European smiths' burials, *Cambridge Archaeological Journal* 25, 1, 2015, 121–143, DOI: 10.1017/S095977431400064X

Jones 1997

S. Jones, *The Archaeology of Ethnicity: Constructing Identities in the Past and Present* (London & New York 1997), DOI: 10.1525/aa.1998.100.2.576.2

Jørgensen 2012

L. B. Jørgensen, Spinning faith, in: M.L. Stig Sørensen – K. Rebay-Salisbury (eds.), *Embodied Knowledge, Perspectives on Belief and Technology* (Oxford & Oakville 2012) 128–136

Jovanović 2011

A. Jovanović, Middle La Tène female grave 56 from Brežice , Slovenia, in: M. Guštin – M. Jevtić (eds.), The Eastern Celts. The Communities between the Alps and the Black Sea, *Annales Mediterranei* (Koper & Beograd 2011) 51–64

Jovanović 2018

B. Jovanović, Early La Tène Pećine Necropolis, ed. by A. Kapuran (Belgrade 2018)

Kemenczei 2009

T. Kemenczei, Studien zu den denkmälern skythisch geprägter alföld gruppe, *Inventaria Praehistorica Hungariae* 12 (Budapest 2009)

Kossina 1911

G. Kossina, Die Herkunft der Germanen. Zur Methode der Siedlungsarchäologie (Würzburg 1911)

Kozubová 2019

A. Kozubová, „Something Happened in the East But More in the West and South.“ Einige Kritische Bemerkungen Zu Östlichen einflüssen in der Vekerzug-Kultur, *Musaica Archaeologica* 1, 2019, 55–185

Krämer 1962

W. Krämer, Manching II: zu den Ausgrabungen in den Jahren 1957 bis 1961, *Germania* 40, 2, 1962, 293–317

Liston – Papadopoulos 2004

M. A. Liston – J. K. Papadopoulos, The “Rich Athenian Lady” Was Pregnant: The Anthropology of a Geometric Tomb Reconsidered, *Hesperia* 73, 1, 2004, 7–38, DOI: 10.2972/hesp.2004.73.1.7

Luck 2006

G. Luck, *Arcana Mundi. Magic and the Occult in the Greek and Roman worlds. A Collection of Ancient texts* (Baltimore 2006), DOI: 10.1017/CBO9781107415324.004

Mazarov 1991

I. Mazarov, A Structural Iconographic Analysis of the Gundestrup Cauldron, in: F. Kaul – I. Mazarov – J. Best – N. De Vries (eds.), *Thracian Tales on the Gundestrup Cauldron* (Amsterdam 1991) 43–75

Medeleț 1982

F. Medeleț, În legătură cu expediția întreprinsă de Alexandru Macedon la Dunăre în 335 î.e.n., *Acta Musei Napocensis* 19, 1982

Megaw 2003

J. V. S. Megaw, Celtic foot(less) soldiers? An iconographic note, *Gladius* 23, 2003, 61–70, DOI: 10.3989/gladius.2003.45

Németi 1988

I. Németi, Necropola Latene de la Pişcolt, jud. Satu Mare. I, *Thraco-Dacica* IX, 1–2, 1988, 49–74

Németi 1989

I. Németi, Necropola Latene de la Pişcolt, jud. Satu Mare. II, *Thraco-Dacica* X, 1–2, 1989, 75–114

Németi 1992

I. Németi, Necropola Latene de la Pişcolt, jud. Satu Mare. III, *Thraco-Dacica* XIII, 1–2, 1992, 59–112

Neugebauer 1996

J.-W. Neugebauer, Die frühlatènezeitlichen Gräbergruppe in Inzersdorf ob der Traisen, NÖ, in: E. Jerem – A. Krenn-Leeb – J.-W. Neugebauer – O.H. Urban (eds.), *Die Kelten in den Alpen und an der Donau, Studien zur Eisenzeit in Ostalpenraum Band 1* (Budapest-Wien 1996) 111–178

Nilsson Stutz 2015

L. Nilsson Stutz, A Proper Burial. Some Thoughts on Changes in Mortuary

Ritual, and how Archaeology can begin to understand them, in: J.R. Brandt – M. Prusac – H. Roland (eds.), *Death and Changing Rituals. Function and Meaning in Ancient Funerary Rituals* (Oxford & Philadelphia 2015) 1–16

Olivier 1999L. Olivier, The Hochdorf ‘princely’ grave and the question of the nature of archaeological funerary assemblages, in: T. Murray (ed.), *Time and Archaeology, One World Archaeology* 37 (London & New York 1999) 109–138

Osterhaus 1981

U. Osterhaus, Zur Funktion und Herkunft der frühlatènezeitlichen Hiebmesser, *Kleine Schriften aus dem Vorgeschichtlichen Seminar Marburg* Heft 9 (Marburg 1981), DOI: 10.1145/2505515.2507827

Piatkowski 1960

A. Piatkowski, Consideratii asupra cronologiei invaziei celte in Balcani, *Studii Clasice* 2, 1960, 189–202

Popović 1996

P. Popović, Early La Tène Between Pannonia and the Balkans, *Starinar* 47, 1996, 105–125

Potrebica – Dizdar 2012

H. Potrebica – M. Dizdar, Celts and La Tène Culture – a view from the

periphery, in: R. Karl – J. Leskovar (eds.), *Interpretierte Eisenzeiten 4. Fallstudien, Methoden, Theorie. Tagungsbeiträge der 4. Linzer Gespräche zur interpretativen Eisenzeitarchäologie* (Linz 2012) 165–172

Ramsl 2002

P. C. Ramsl, *Das eisenzeitliche Gräberfeld von Pottenbrunn. Forschungsansätze zu wirtschaftlichen Grundlagen und sozialen Strukturen der latenezeitlichen Bevölkerung des Treisentaales, Niederösterreich* (Wien 2002)

Ramsl 2011

P. C. Ramsl, *Das latenezeitliche Gräberfeld von Mannersdorf am Leithagebirge, Flur Reinthal Süd, Niederösterreich* (Vienna 2011)

Ratimorská 1981

P. Ratimorská, *Keltské Pohrebisko v Chotíe I, Západné Slovensko* 8, 1981, 15–88

Reher – Fernández-Götz 2015

G. S. Reher – M. Fernández-Götz, *Archaeological narratives in ethnicity studies*, *Archeologické rozhledy* 62, 2015, 400–416

Royden – Horváth 1988

L. H. Royden – F. Horváth, *The Pannonian Basin: A Study in Basin Evolution*, AAPG Memoir 45 (Massachusetts 1988)

Rustoiu 2006

A. Rustoiu, *The Celts between Tisa and the Carpathians before and after the Great Invasion in the Balkans*, in: V. Sîrbu – D.L. Vaida (eds.), *Thracians and Celts. Proceedings of the International Colloquium from Bistrița 18-20 May 2006*. (Cluj-Napoca 2006) 213–228

Rustoiu 2008

A. Rustoiu, *The Beginning of the Celtic Colonization inside the Carpathians. Archaeological and Historical Reference Points.*, in: H. Pop (ed.), *Dacian Studies. Contributions for La Tène Period Researches* (Cluj-Napoca 2008) 33–52

Rustoiu 2009

A. Rustoiu, *Masters of metals in the Carpathian Basin (workshops, production centres and funerary manifestations in the early and middle La Tène)*, *Ephemeris Napocensis* 19, 2009, 7–21

Rustoiu 2016a

A. Rustoiu, *Some Questions Regarding the Chronology of La Tène Cemeteries from Transylvania. Social and Demographic Dynamics in the Rural Communities*, in: B. Sándor (ed.), *Iron Age Chronology in the*

Carpathian Basin (Cluj-Napoca 2016) 235–264

Rustoiu 2016b

A. Rustoiu, Slashing Knives (Hiebmesser) - Curved Dagger (Sica, -ae). Their Function and Symbolic Role in the La Tène Panoply of Weapons, *Acta Musei Porolissensis* 38, 2016, 199–221

Rustoiu 2019

A. Rustoiu, Scytho-Celtica. A Vekerzug-Style Stamped Decoration on a La Tène Ceramic Vessel from Malé Kosihy, in: V. Sîrbu – A. Comşa – D. Hortopan (eds.), *Digging in the Past of Old Europe. Studies in Honor of Cristian Schuster at his 60th Anniversary (Târgu Jiu-Brăila 2019)* 355–366

Rustoiu – Berecki 2014

A. Rustoiu – S. Berecki, Celtic Elites and Craftsmen: Mobility and Technological Transfer during the Late Iron Age in the Eastern and South-Eastern Carpathian Basin, in: S. Berecki (ed.), *Iron Age Crafts and Craftsmen in the Carpathian Basin (Târgu Mureş 2014)* 249–278

Rustoiu – Berecki 2016

A. Rustoiu – S. Berecki, Cultural encounters and fluid identities in the eastern Carpathian Basin in the 4th-3rd centuries BC, in: I. Armit – H. Potrebica – M. Črešnar – P. Mason – L. Büster (eds.), *Cultural Encounters in Iron Age Europe, Series Minor 38 (Budapest 2016)*

Strobel 1996

K. Strobel, Die Galater I. Geschichte und Eigenart der keltischen Staatenbildung auf dem Boden des hellenistischen Kleinasien (Berlin 1996)

Szabó 2007

M. Szabó, L'habitat de l'époque de La Tène à Sajópetri Hosszú-dűlő (Budapest 2007)

Szabó et al. 2008

M. Szabó – Z. Czajlik – K. Tankó – L. Timár, Polgár 1: L'habitat du second age du Fer (III e siècle av. J.Chr.), Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 59, 2, 2008, 183–223, DOI: 10.1556/AArch.59.2008.2.6

Szabó et al. 2012

M. Szabó – K. Tankó – Z. Czajlik, La nécropole celtique á Ludas-Varjú-dűlő (2012)

Theodossiev 2005

N. Theodossiev, Celtic Settlement in North-Western Thrace during the Late Fourth and Third Centuries BC: Some Historical and Archaeological Notes, in: H. Dobrzańska – J.V.S. Megaw – P. Poleska (eds.), Celts on the Margin: Studies in European Cultural Interaction VII c BC – I c AD: Essays in Honor

of Zenon Woźniak (Kraków 2005) 85–92

Treherne 1995

P. Treherne, The Warrior's Beauty: The Masculine Body and Self-Identity in Bronze-Age Europe, *European Journal of Archaeology* 3, 1, 1995, 105–144

Vasiliev 1980

V. Vasiliev, *Sciții agatârși pe teritoriul României* (Cluj-Napoca 1980)

Venclová 2002

N. Venclová, The Venerable Bede , druidic tonsure and archaeology, *Antiquity* 76, 292, 2002, 458–471, DOI: 10.1017/S0003598X00090566

Zirra 1976

V. Zirra, La nécropole La Tène d'Apahida. Nouvelles considérations, *Dacia* N.S. 20, 1976, 129–165